

touw nam. Wellicht zijn dit keuzes die noodzakelijk waren om überhaupt het proefschrift binnen de toegemeten tijd te voltooien, maar het blijft een kwestie van prioriteiten bij de inrichting van het onderzoek.

Het inleidende overzicht van de suikerindustrie op Java op de lange termijn is, wellicht noodzakelijkerwijs, globaal gehouden maar doet niet geheel recht aan de recente historiografie. Zo ontbreekt elke verwijzing naar de discussie over de verschuiving van gouvernementsproductie naar particuliere producenten al vóór de ontmanteling van het cultuurstelsel; hiervoor heeft bijvoorbeeld Houben in 1993 de aandacht gevraagd. Het meest eigenaardige van de suikerindustrie op Java, dat door Knight zo treffend omschreven is als een 'First World factory in a Third World field', had eveneens uitbreider aan bod mogen komen.

Bij de uitvoering heeft Leidelmeijer helaas enkele steken laten vallen. Sommige grafieken (bijvoorbeeld op bladzijde 16 en 41) zijn nagenoeg onleesbaar door een veelvoud aan lijnen en symbolen. De annotatie lijdt onder een contaminatie van twee systemen, het sociaal-wetenschappelijke gebruik om alleen naar auteursnamen en jaartallen (met daarbij behorende paginanummers) te verwijzen aan de ene kant en aan de andere kant het onder historici geliefde systeem om dit soort informatie in eindnoten op te nemen. Bij het eerste systeem is het juist niet nodig om eind- of voetnoten te maken terwijl bij het laatste een extreme beknoptheid in de verwijzingen overbodig wordt. De weergave van titels in de bibliografie vertoont tal van inconsistenties en het is ook ongelukkig om de verschillende afleveringen van de, voor deze studie uiteraard zeer bruikbare reeks bronnenpublicaties genaamd *Changing economy in Indonesia*, als artikelen aan te duiden; het zijn volwaardige boeken. Overigens was het artikel van Knight, waaraan bovengenoemde omschrijving ontleend is, tegen de tijd van de voltooiing van dit proefschrift al in druk verschenen (in: J. Th. Lindblad, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s* (Amsterdam, 1996)).

Kortom, een dissertatie over een belangrijk en interessant onderwerp, met veel enthousiasme, verve en ambitie geschreven, die een nieuwe visie aankondigt maar ook weleens vragen bij de lezer oproept.

J. Th. Lindblad

H. Schulte Nordholt, *Outward appearances. Dressing state and society in Indonesia* (Proceedings Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde IV; Leiden: KITLV press, 1997, viii + 371 blz., f50,-, ISBN 90 6718 118 8).

Outward appearances heet de bundel die Henk Schulte Nordholt samenstelde. Het is een intrigerende titel. Op het eerste gezicht verwijst hij naar uiterlijkheden, in dit geval naar modeverschijnselen in Nederlands-Indië en Indonesië op het gebied van kleding, van monumentale ornamenten en van de opmars van bijvoorbeeld de gloeilamp voor huishoudelijk gebruik. In feite gaat de bundel niet over modes op zich, maar over de symbolische betekenis van modeverschijnselen.

De bundel opent na een boeiende inleiding van Schulte Nordholt met een overtuigend stuk van Kees van Dijk over de politieke en sociale betekenis van bijvoorbeeld de overgang van de naakte tors naar de bekleding ervan met blouse of hemd. Ook de schoen is van belang; wanneer gingen inheemse mensen schoenen dragen; wat betekende de schoen voor hun status; hoe beviel het dragen ervan? De overgang van de kleding in de (post-)koloniale periode naar het Indonesië van nu komt eveneens aan de orde, met aandacht voor de arabisering danwei islamisering van de mode. De wisselwerking tussen de besturende spraakmakers en de vol-

gende burgers die de basis vormt van vele veranderingen in mode en stijlen wordt uitvoerig beschreven; die beschrijving geeft het stuk zijn diepgang.

Minder overtuigend is de bijdrage van Rudolf Mrázek over de opkomst van de inheemse dandy. Mrázek ironiseert de hang naar hygiëne van de blanken, maar zijn bewijsmateriaal wordt ontsierd door de verbinding die hij legt tussen boeken als van mevrouw J. J. M. Catenius-van der Meijden (*Ons huis in Indië*) over hoe de blanke vrouw in de Oost hoort te leven (schoon) en het werk van de apotheker Tillema die in zijn zesdelige werk *Kromoblanda* op indringende wijze vroeg om maatregelen die de cholera, de tyfus en andere ziekten moesten indammen. Tillema reisde met de camera in de aanslag de archipel door en schreef en fotografeerde een standaardwerk bij elkaar over woonomstandigheden, kampongverbetering en preventie van ziekte. Zijn schetsen en foto's van inheemse huizen van de gewone man dienen nog altijd als uitgangspunt van vele studies, ook in Indonesië zelf. Tillema was dan ook allerminst een westerse dwaas die zijn normen en waarden wilde opleggen aan de inheemse bevolking; hij was een ijverig criticus van het regeringsbeleid en noemde de Europeanen de 'geld verstrekkers en geldtrekkers' van de Oost.

Niet geheel helder van thematiek en feiten is ook de bijdrage 'Maelstream and electricity' van Henk Maier. Aan de hand van een Philips-advertentie voor het gebruik van een gloeilamp in de huiskamer probeert Maier een beeld te schetsen van de westerse poging het inheemse familieleven om te buigen naar het gezellige kerngezinnetje van de westerling, met vader, moeder en een kindje. Het idee op zich is aardig, maar het materiaal is zo mager dat de lezer geen houvast krijgt.

Mooi en indrukwekkend is daarnaast het stuk van Teruo Sekimoto die al veldwerkend onderzocht waar toch die omheiningen, toegangspoorten en de geschilderde cijfers op de daken van huizen vandaan komen (HUT RE K.E-30 bijvoorbeeld verwijst naar de dertigste viering van het bestaan van de Republiek Indonesië).

Hij legt een verband tussen de politieke mobilisatie van de mensen in de nieuwe orde van Soeharto en de wijze waarop van bovenaf 'uniforms and concrete walls' (de titel van zijn bijdrage) het aanzien van de dorpen gingen bepalen. Ook bij hem komt het thema hygiëne aan de orde; hij ridiculiseert niet, maar beschrijft indringend en zeker ook politiek geëngageerd op een wijze die men wel serieus móet nemen.

Het omvangrijkste stuk in de bundel is dat van William H. Frederick over 'cloth, uniform and pemuda style in East Java (1945-1949)'. Frederick heeft veel werk van zijn stuk gemaakt, en wijst op de textielschaarste in de revolutie. Waar hij de wijze van kleden van de jonge revolutionairen duidt, is er misschien iets te weinig aandacht voor het feit dat 'we gewoon aantrokken wat we konden vinden, in die arme tijd', zoals een oudere Indonesiër mij zei. Maar zinvol zijn de verwijzingen naar bijvoorbeeld de verering van cowboys die de jonge mensen in Amerikaanse speelfilms hadden gezien; die verwijzing sluit aan bij de plausibele visie dat 'wij' al een poos lang zeker niet de enigen waren die de toon aangaven.

Aansprekend en rijk aan feiten is ook de bijdrage van Jean Gelman Taylor die over de veranderingen van de mode sinds de VOC schrijft. Is er echt een verband tussen de gewelddadige dood van Diponegoro in 1830 waarmee de Java-oorlog tot een einde kwam en het gegeven dat batik niet meer exclusief een vorm van ornamenten was die aan vorsten en adel was voorbehouden? Het is een mooie suggestie, maar is er genoeg ondersteunend materiaal?

Ten slotte is er Elsbeth Locher-Scholten die mode in kleding en voedsel bij de Europeanen verbindt met de 'totokization' van het koloniale leven; met *totok* wordt in deze context bedoeld 'expatriates with a high level of education'. Erg nauwkeurig is deze omschrijving niet: *totok* is eenieder, of hij nu in China of in Den Haag geboren is, die in Nederlands-Indië danwei Indonesië gaat wonen. Maar belangrijker dan dit detail op het terrein van naamgeving is de verwij-

zing naar de groeiende kloof tussen blanken bruin die de 'tokotization' kenmerkt. Over de rol van de Europese vrouwen daarin merkt Locher-Scholten op dat de koloniale dames geen protagonisten van scheiding tussen blank en bruin waren, zoals wel beweerd is, maar zich gedroegen als 'incorporated wives' die de zienwijze van hun mannen volgden.

Al met al is *Outward appearances* een boek waar in op creatieve wijze nieuwe visies worden gepresenteerd, zij het niet altijd in een afgerond geheel. Uitgangspunten voor verder onderzoek biedt de bundel zeker.

Tessel Pollmann

E. Hitters, *Patronen van patronage. Mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld* (Dissertatie Utrecht 1996, Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, 1996, 271 blz., ISBN 90 6224 373 8).

Dit is een cultuursociologische dissertatie, die blijkens het voorwoord vooral bij de vakgroep algemene sociale wetenschappen te Utrecht tot stand gekomen is, maar ook veel te danken heeft aan professor Bevers van de studierichting maatschappij- en kunstwetenschappen van de Erasmusuniversiteit. Centraal staat 'de vraag naar de kansen voor een hernieuwde betekenis voor private partijen in het culturele leven in Nederland' (33). Het is dus echt een sociologische studie waarmee de toekomst verkend wil worden. Maar toch... Reeds de uitdrukking 'hernieuwde betekenis' geeft aan dat aan het tijdperk van de sterke overheidsbemoeienis met het culturele leven in Nederland in de naoorlogse periode kennelijk een ander tijdperk is voorafgegaan, waarin de begunstiging door particulieren en niet-overheidslichamen een veel grotere rol speelde dan in de unieke tussenperiode welke wij achter ons lijken te hebben. Wanneer dat gegeven wordt uitgewerkt en waargemaakt, komt een cultuurhistorisch onderzoek tevoorschijn, dat met behulp van sociologische begrippen en vraagstellingen lijnen vanuit het verleden door het heden naar de toekomst trekt. En dat is precies wat in dit voortreffelijke boek gebeurt.

De sociale daling die het kunstgenot heeft doorgemaakt, heeft ertoe geleid dat naast de van oudsher op dit punt geprivilegieerde elite zich een steeds bredere middenklasse aan de poort van schouwburg, concertzaal en museum heeft gemeld. Zowel het aanbod als de vraag zijn sterk gegroeid. Een omvattend en samenhangend cultuurbeleid van de overheid, een verstatelijking van het kunstleven, nauw verbonden aan de opkomst van de verzorgingsstaat, is een motor in die ontwikkeling geweest. Maar van niet te verwaarlozen betekenis is ook de toename van de thuisconsumptie middels de moderne reproductie- en communicatietechnieken (radio, televisie, kunstboek, grammofoonplaat, cd, video, cultureel tijdschrift). Zo zijn wij van een situatie waarin kunstgenot voornamelijk was weggelegd voor een elitepubliek naar een situatie gegroeid waarin dit gedemocratiseerd werd en door overheidssteun en technologische ontwikkelingen voor almaar in omvang groeiende middenklassegroepen binnen bereik kwam.

Dat dit bij wijze van spreken oneindig zo door zal gaan, lijkt echter onwaarschijnlijk. Om te beginnen is er de terugtrekkende overheid die sterk snoeit in de subsidiecultuur; die niet meer van zins is financiële tekorten zonder meer aan te zuiveren, maar via allerlei vormen van budgetsubsidies in wezen contracten met culturele instellingen aangaat, waarbij welomschreven prestaties voor de subsidietoekenning verlangd worden. Maar de subsidiebijdragen kunnen daarbij ook gemakkelijk worden teruggebracht en de gesubsidieerde instelling moet zelf maar zien hoe het tekort wordt aangevuld. Blijkbaar is er echter meer aan de hand, want de vraag zelf lijkt in de jaren negentig terug te lopen, terwijl dat toch moeilijk aan de daling van de koopkracht van de huishoudens toegeschreven kan worden. Het museumbezoek loopt terug